

ОД ИНТЕГРАЛНОГ ЈУГОСЛОВЕНСТВА ДО БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА. ПОКУШАЈИ ИЗГРАДЊЕ ЈУГОСЛОВЕНСКОГ ИДЕНТИТЕТА ОМЛАДИНЕ

Апстракт: У раду ће бити анализирани методе које су власти, и у првој и у другој Југославији, користиле како би „обликовале” генерације младих. Посебан фокус је стављен на период диктатуре краља Александра (1929–1935), односно на период раног и развијеног социјализма (1945–1965). Иако ће у раду термин „омладина” бити употребљаван за генерације старости од 14 до 27 година, при анализи ће млади бити посматрани пре свега као друштвена, а не искључиво старосна група. Коришћени су извори из Архива Југославије и релевантна периодика и литература.

Кључне речи: омладина, диктатура краља Александра, идеологија интегралног југословенства, братство и јединство

Важност изградње заједничког идентитета у новоствореним државама, било националним или мултинационалним, добро је позната. Иако су још у деветнаестом веку млади били „мете реформатора и револуционара”, тек је Први светски рат у потпуности извео омладину на политичку позорницу.¹ Проживљене ратне страхоте утицале су на стварање „генерацијске свести”. Издвајање омладине као засебне друштвено-политичке групе и ширење бирачког права путем снижавања добне границе² подстакли су политичке елите да почну више да се обраћају младима. Ауторитарни и недемократски режими су настојали да мобилишу младе и да, кроз различите моделе индоктринације, осигурају подршку ових генерација. Краљевина и социјалистичка Југославија нису представљале изузетак. „Одани” подмладак стваран је већ у школским клупама и кроз разне формалне и неформалне организације. Соколски покрет, омладина Југословенске радикалне заједнице, Савез пионира и Савез социјалистичке омладине Југославије представљали су само неке од организација преко којих се, више или мање успешно, покушавало утицати на младе.

¹ Andrew Donson, *Youth in the Fatherless Land: War Pedagogy, Nationalism, and Authority in Germany, 1914–1918* (Cambridge: Harvard University Press, 2010), 2–3.

² Felix Krawatzek, *Youth in Regime Crisis. Comparative Perspectives from Russia to Weimar Germany* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 5.

Сложене политичке и економске околности у којима су се после Првог односно Другог светског рата нашле обе југословенске државе утицале су на владајуће елите да, свака на свој начин, покушају да разреше тињајуће међунационалне конфликте, учврсте режим и осигурају трајност (новостворене) државе кроз покушај стварања заједничког идентитета младих. Иако се радило о потпуно различитим идеологијама – интегралном југословенству односно братству и јединству, као и потпуно другачијем приступу у васпитању, образовању и формирању „југословенских” генерација омладине, извесне сличности ипак су уочљиве. Циљ овог рада је да покаже које су све методе власти, и у првој и у другој Југославији, користиле како би „обликовале” генерације младих и створиле код њих осећај заједништва и припадности, пре свега актуелном режиму, па тек онда држави. Како би се на најбољи начин осветлила стремљења политичких елита, у раду ће посебан фокус бити стављен на период диктатуре краља Александра (1929–1935), односно на период раног и развијеног социјализма (1945–1965). Посебна пажња биће посвећена форсирању идеологије интегралног југословенства у школама и њеном повезивању са соколским покретом; (превеликим) очекивањима партијских функционера од генерација које су стасавале у мирнодопско време и сталним упоређивањима ратних и поратних генерација; идеолошком васпитању у школама и организовању (економски неисплативих)³ савезних радних акција због њиховог „најизразитијег револуционарног континуитета”.⁴

Покушај стварања прве југословенске генерације

„Пропадање парламента је било толико дубоко да је задирало у његову виталност, те је велики хируршки захват био неопходан да не би дошло до потпуне пропасти.”⁵ Извештај Кенарда, британског посланика у Београду, с почетка јануара 1929. године сумирао је, само у једној реченици, сву сложеност државне кризе која је обележила прву деценију постојања Краљевине СХС. Тврдоглаво инсистирање на централизму и игнорисање аргумената који су ишли у прилог федералистичком уређењу, с једне стране, и запаљива реторика које је узроке свих проблема видела искључиво у „србијанској хегемонији”, с друге, онемогућавали су сваки конструктиван рад, државни и парламентарни. Чести избори, бојкотовање и опструкција Парламента, жестоки сукоби посланика који ће кулминирати јуна 1928. и непрестано јачање краљеве власти водили су диктатури, као једином „решењу” за превладавање нарастајућих националних сукоба. Озбиљност кризе и политичке импликације евентуалног распада Краљевине СХС навели су чак и лондонски *Тајмс*

³ Архив Југославије (АЈ), 114 Савез социјалистичке омладине Југославије – 381; Извештај о раду Народне омладине Србије у 1952. години

⁴ АЈ, А СК СКЈ (Централни комитет Савеза комуниста Југославије), I / VIII – K1 / 1.

⁵ АЈ, 371, Форин офис (ФО) – 389 – 13.706.

да децембра 1928. године објави да „Југославији треба један Мусолини, Пилсудски или Примо де Ривера, који би поставио политичаре на њихова места и дао земљи шта јој треба.”⁶ Крвопролиће у Парламенту додатно је продубило постојећи јаз, неразумевања и искључивости у односима Срба и Хрвата. Неспреман за преуређење на федералистичкој основи, окружен групом дворских радикала и демократа, као и неколицином хрватских и словеначких политичара, краљ је покушао да после десет година заједничког живота „троимени народ” стоји у једно племе и изгради јаку (једно)националну државу способну да се супротстави спољним непријатељима. Краљевина је тако закорачила у диктатуру која ће државну кризу само продубити, распршити идеју југословенства и довести до потпуног и трагичног пораза краља Александра – политичког и личног.⁷

Поделом на бановине и преименовањем државе у Краљевину Југославију октобра 1929. године прешло се са компромисног унитаризма на југословенски интегрализам.⁸ Одбацивањем Пашићеве идеје о очувању племенских назива у имену државе требало је истаћи унитарну форму владавине, али и компактност њене садржине – односно јединство народа који ју је сачињавао.⁹ Национална имена и национални симболи стављени су ван закона,¹⁰ а Престона беседа, коју је краљ Александар одржао приликом отварања заједничке седнице Народне скупштине и Сената јануара 1932. године, показала је да је и прошлост Јужних Словена, од досељавања на Балкан, добила ново тумачење. Наиме, пред новоизабраним посланицима и сенаторима, краљ је говорио о историји „југословенског народа” наглашавајући да, упркос вековним недаћама „никад није мисао међуплеменског братства и југословенске заједнице била угашена... већ је вечито живела у етничким елементима југословенског јединства и видовитој свести најбољих синова нашег народа”.¹¹ Како би се направио отклон од парламентарног раздобља, основица и главна снага режима требало је да постане „нова југословенска омладина”, „неогрезла у партизанству и племенској и верској мржњи” јер је једино „нов човек могао бити националиста југословенски”.¹² Међутим, покушај стварања прве југословенске генерације представљао је амбициозан и тешко изводљив

⁶ Наведено у целини према: Hrvoje Matković, *Povijest Hrvatske seljačke stranke* (Zagreb: Naklada PIP Pavličić, 1999), 280.

⁷ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 43.

⁸ Љубодраг Димић, *Историја српске државности. Србија у Југославији* (Нови Сад: САНУ, огранак у Новом Саду 2001), 140.

⁹ Лаза Костић, *Коментар Устава Краљевине Југославије од 3. септембра 1931* (Београд: Геца Кон, 1934), 2.

¹⁰ Ivana Dobrivojević, *н. д.*, 114.

¹¹ „Престона беседа Њ. В. Краља”, *Време*, 19. 1. 1932.

¹² Љубодраг Димић, „Држава, интегрално југословенство и култура”, *Књижевност*, 1-2-3, (1994), 189.

задатак. Изграђена национална свест Срба, Хрвата и Словенаца, али и социјално-економска структура југословенског друштва онемогућавале су, упркос свим напорима режима да идеологију југословенства наметне, већи утицај, како формални, тако и неформални, на младиће и девојке. Кроз школски систем и соколска удружења могло се допрети само до једног дела младих, али је и у тим случајевима утицај средине, забрањених политичких партија и римокатоличког клера био далеко јачи. Пренебрегавајући политичко-економске прилике, режим је гајио извесну наду да би административно преуређење могло механички означити и почетак разрешења политичких и међунационалних проблема. У прилог овој тези сведочи и изјава председника владе Петра Живковића да ново име Краљевине и управна подела на бановине представљају „потпуно и синтетичко решење нашег националног проблема”.¹³ Међутим, у земљи у којој је унитаризам читавих десет година био један од основних генератора дубоке државне кризе, одбацавање свих националних посебности и форсирање идеологије интегралног Југословенства представљало је утопију која, на дуже стазе, није могла помирити нагомилане политичке супротности нити сачувати државу.

Идеологија националног и државног јединства која је утемељена шестојануарском прокламацијом и учвршћена поделом државе на бановине, свој пуни израз је добила тек у Декларацији усвојеној на седници Министарског савета 4. јула 1930. године. Опредељивање грађана за југословенство постала је обавеза. Петар Живковић је објашњавао да је сарадња са режимом „грађанска дужност” сваког појединца, да држава захтева од сваког да буде активан, а „ко није активан тај изјављује да је против данашњег стања”.¹⁴ Соко Краљевине Југославије, основан децембра 1929. уместо националних соколских друштава, требало је да „својим интегралним и националним карактером ... покрије све сличне дотадашње племенске и верске организације”. Развијање и ширење соколских друштава постало је „део програма државне политике”, коју је требало „без застоја спровести”.¹⁵ У Соко су, добровољно или не, учлањивани сви – ђаци, студенти, учитељи и остали државни чиновници, па је 1934. године организација бројала преко 300.000 чланова.¹⁶ Како је највећи број младића и девојака школовање брзо завршавао, обично после четвртог разреда или и раније, соколска друштва представљала су не само веома значајну полугу у ширењу идеологије интегралног југословенства¹⁷ већ и у војничкој припреми. Од посебне

¹³ Реферат председника Министарског савета генерала Петра Р. Живковића Њ. В. Краљу о раду краљевске владе у години 1929. од 31. 12. 1929; Љубодраг Димић, Никола Жутић, Благоје Исаиловић, *Записници са седница Министарског савета краљевине Југославије 1929–1931* (Београд: Службени лист СРЈ и Архив Југославије, 2002), 124.

¹⁴ Љ. Димић, „Држава, интегрално југословенство и култура”, 189.

¹⁵ „Значајна седница Министарског савета. Претрес опште политичке ситуације. Подвлачење југословенске националне и државне политике”, *Политика*, 5. 7. 1930.

¹⁶ Pieter Troch, „Interwar Yugoslav state-building and the changing social position of the Sokol gymnastics movement”, *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 26:1, (2019), 64.

¹⁷ Nikola Žutić, *Sokoli. Ideologija u fizičkoj kulturi Kraljevine Jugoslavije 1929–1941* (Београд: Angrotrade, 1991) 49–51.

важности у соколским четама биле су вежбе са елементима војне обуке, а дугогодишњи чланови Сокола су имали право на скраћење војног рока за три месеца.¹⁸ Оснивање Министарства за физичко васпитање народа сведочио је о значају који је придаван спорту и фискултури у изградњи јединствене нације, али и физичкој припреми младића за евентуални рат. Организована политика физичког васпитања, према речима министра Лавослава Ханжека, имала је за циљ васпитавање нових генерација у духу „пуног народног јединства, у уверењу о неминовности нераздељивог народног и државног живота, у свести одговорности за чување народних тековина и ... државне неодвисности”.¹⁹ Међутим, изједначавање режима са државом и наметање идеологије интегралног југословенства кроз фискултуру и спорт произвело је контраефекат. Државни уплив у све сфере живота постао је омражен, а превише соколских активности и свеprisутност организације у друштву доводила је до извесног замора и апатије. Штавише, многи становници Југославије су приступали Соколу из чистог опортунизма, трудећи се да очувају позиције које су имали или да прибаве какву корист. На соколским вежбама једва да су и учествовали, с обзиром на то да су своје слободно време радије проводили шетајући по граду или играјући карте или билијар. Међутим, на јавним догађајима су се појављивали у соколској униформи и заузимали прве редове,²⁰ демонстрирајући тако оданост режиму.

У стварању нове југословенске генерације, посебан терет али и велику одговорност требало је на себе да приме учитељи и школа. Планирано је доношење низа просветних закона, али и израда државних уџбеника који би били заједнички за читаву земљу. „Основној настави није једини циљ да шири писменост”, говорио је на седници Министарског савета Божа Максимовић, министар просвете, „него, и још више, да национално васпитава”.²¹ Идеологизација образовања добила је свој пуни израз у *Закону о народним школама* (1929), који је већ у првом члану школе дефинисао као установе које треба да ученике васпитавају у духу „државног и народног јединства и верске трпељивости” како би они једног дана постали „морални, одани и активни чланови”.²² На свим ступњевима образовања настава је требало да буде извођена „у југословенском националном духу са култом омладине за националну историју и културу, и њеном дубоком вером у напредну будућност Југославије”.²³ Професори и учитељи,

¹⁸ Nikola Žutić, „Militarizacija fizičke kulture u Kraljevini Jugoslaviji”, *Istorija 20. veka*, 1-2, (1988), 112–113.

¹⁹ Zasedanje Senata od 29. 3. 1933, Stenografske beleške Senata (Beograd: Državna štamparija Kraljevine Jugoslavije 1933), 189.

²⁰ P. Troch, „Interwar Yugoslav state-building”, 75.

²¹ Излагање Божицара Максимовића, министра просвете на 6. седници Министарског савета 14. 3. 1929; Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, *н. д.*, 35.

²² Љубодраг Димић, *Културна политика у Краљевини Југославији 1918–1941* (Београд: Стубови културе, 1997), т. 2, 123.

²³ „Значајна седница Министарског савета. Претрес опште политичке ситуације. Подвлачење југословенске националне и државне политике”, *Политика*, 5. 7. 1930.

као „носиоци државне идеје”²⁴ морали су својим „особинама и квалификацијама” одговорати наведеним захтевима.²⁵ Посебан акценат стављен је на националну групу предмета, настава историје је идеологизована, а одреднице „Југословени” и „југословенство” су употребљаване кад год је и где год је то било могуће. Наглашавани су моменти из прошлости које су јужнословенске народе спајали, кроз уџбенике су пласирани стереотипи о заједничким особинама Југословена, а велика пажња је посвећивана династији Карађорђевић и афирмисању државне идеје.²⁶ Ученици су равноправно учили оба писма, у Словенији је четвртина текстова у читанкама требало да буде штампана на српско-хрватском, дух југословенства развијан је и на часовима књижевности и географије, а бановине је требало да постану примарни регионални простор идентификације.²⁷ Циљ „држављанског васпитања” био је јасан – требало је оспособити младе да „мисле и раде онако како траже потребе државе”.²⁸ Идеологизована је чак и настава музике, па је репертоар за ученичке хорове састављан искључиво од песама са списка које је доставило Министарство.²⁹ Посебну улогу у „националном васпитавању” требало је да одиграју школске свечаности, пре свега прославе дана Светог Саве, „нарочито у крајевима који су за време дугог робовања били изложени туђинском утицају”. Како у регионима са претежно римокатоличким или муслиманским становништвом светосавске прославе нису у свим школама ни организоване, Министарство просвете је упозоравало да ће се „рад учитеља у овом правцу узети у обзир и при оцењивању његовог целокупног рада у школи и ван школе.”³⁰

У образовном систему прожетом идеологијом, учитељи су проглашени „неимарима омладинске душе” који имају кључну улогу у формирању југословенског менталитета. Са скупштинске говорнице се чуло да су у мирнодопско доба учитељи „оно што су нам у рату били официри и барјактари”.³¹

²⁴ Излагање Божидара Максимовића, министра просвете на 6. седници Министарског савета 14. 3. 1929; Љ. Димић, Н. Жутић, Б. Исаиловић, *н. д.*, 35.

²⁵ „Значајна седница Министарског савета. Претрес опште политичке ситуације. Подвлачење југословенске националне и државне политике“, *Политика*, 5. 7. 1930.

²⁶ Љ. Димић, *Културна политика*, т. 2, 136–139.

²⁷ Pieter Troch, „Yugoslavism between the world wars: indecisive nation building”, *Nationalities Papers*, vol 38, no 2, (March 2010), 235.

²⁸ „Говор Алојзија Павлича у Народној скупштини, XXVI редовни састанак од 5. марта 1934”, *Стенографске белешке Народне скупштине* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1934), 410.

²⁹ Љ. Димић, *Културна политика*, т. 1, 262.

³⁰ АЈ, 66–62–161 Министарство просвете Краљевине Југославије, поверљива архива; Пов. бр 261 од 21. фебруара 1929.

³¹ „Говор посланика Гаврила Милошевића, XXVI редовни састанак од 1. 3. 1934”, *Стенографске белешке Народне скупштине* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1934), 227.

Југословен је ишао и корак даље, тврдећи да од учитеља и њиховог рада зависи и сама будућност Краљевине.³² О положају школе и учитеља у друштву, њиховој важности у ширењу идеологије интегралног југословенства, а пре свега репресији којој су били изложени, говорио је и предлог генерала Ђорђа Аранђеловића који се половином 1932. године zaloжио „да настави историје и географије у средњим и вишим школама повремено присуствује по који виши државни чиновник те да види како деца уче и да ли професору иде од срца предавање о јединству, величини, моћи и будућности Југославије”.³³

Међутим, покушај стварања југословенске нације наилазио је на отпор, посебно изражен у пречанским крајевима. Соко Краљевине Југославије доживео је неуспех. Највећи број чланова Хрватског сокола изабрао је да се не прикључи новој организацији. Неки су се једноставно пасивизирали, док су се други укључили у рад добровољних ватрогасних или певачких друштава,³⁴ демонстрирајући и на тај начин отпор према југословенском соколу. Римокатолички клер је, нарочито после бискупске посланице,³⁵ на проповедима позивао вернике да се не учлањују у соколску организацију. „Ни једно дете не сме бити члан Сокола”, говорио је вероучитељ Павле Пашичек, јер „у школи заповеда Бог, папа и бискуп, па онда долази краљ и његови закони”.³⁶ Против соколске организације радили су и поједини школски надзорници, па су се учитељи жалили Министарству да због соколског рада бивају слабије оцењени.³⁷ Неуспех нове просветне политике био је очигледан. Не само да соколски покрет није имао готово никакво упориште у хрватским крајевима, већ је и ниво знања ученика о краљу, династији и заједничкој држави био поразан. Инспекција у 11 основних школа у Нашичком срезу (1934) показала је да у 9 образовних установа школска деца уопште нису знала ко је краљ и из које је династије. Први децембар, најзначајнији државни празник, прослављен је у свега три школе, од укупно 40, колико их је у поменутом срезу било, али ученици „нису имали појма” о његовом значају. Ако је слика краља Александра и било у школама, оне су углавном „нађене без оквира, подеране, прљаве, просте и ружне, тако да су служиле само на нашу срамоту”. Инспекција је утврдила и да ђаци не знају ништа о националној историји и да Хрвате „сматрају засебним народом”.³⁸

³² Т. Н. Николић, „Учитељство и југословенство”, *Југословен*, фебруар 1932, 205.

³³ Војни архив (ВА), Пописник 17 Војска Краљевине Југославије – 24 – 3 – 74.

³⁴ Christian Nielsen, *Making Yugoslavs. National Identity in King Aleksandar's Yugoslavia* (Toronto: University of Toronto Press, 2014), 147.

³⁵ „Католички епископат о соколству Краљевине Југославије”, *Политика*, 16. 1. 1933.

³⁶ АЈ, 63 Министарство правде Краљевине Југославије – 33 / 1933.

³⁷ АЈ, 63-24, Пов. бр. 2523 / 33 од 21. 12. 1933 (поверљива архива).

³⁸ АЈ, 66-11-31, пов. бр. 3904 од 30. 1. 1934; „XXVI редовни састанак од 5. 3. 1934”. Да овај случај није био усамљен сведочи и говор посланика Милана Стијића на скупштинском заседању у марту 1934. В. XXVI редовни састанак од 5. 3. 1934, *Стенографске белешке Народне скупштине* (Београд: Државна штампарија Краљевине Југославије, 1934), 427.

Да је локална средина имала много више утицаја на формирање свести младих од онога што је стајало у уџбеницима, сведочио је и школски задатак Данијела Виленице, ђака петог разреда гимназије из Шибеника у коме се могло прочитати и следеће: „У Краљевини Југославији живе два народа Срби и Хрвати. Срби имају сву власт у својим рукама и потлачили су Хрватску као неку колонију. У влади су министри Срби који се не умеју ни потписати, али што они кажу тако мора да буде. Хрватске учене људе Срби сматрају као глупане. Имали смо вођу Стјепана Радића, заштитника наших сељака. Њега Срби намамише у Београд и ту га убише. Србима је криво што ми Хрвати имамо паметнијих људи него они и зато их бију. После тога су затворили Мачека, а на место њега дође Предавец и њега Срби смртно погодише. Ово ропство ми Хрвати не можемо да подносимо.” Виленица је, за казну, избачен из гимназије, а против њега је покренута и полицијска истрага.³⁹ На овакве и сличне ексцесе власти су нервозно реаговале, па је и против деце, уколико би школски надзорници открили да су на било који начин оштетили или наружили слику краља или престолонаследника вођена истрага у одељењу за Државну заштиту.⁴⁰ Да се није радило о пукој формалности сведочио је и случај десетогодишњег Златка Занинија који је био кажњен изгоном из свих средњих, средњих стручних и грађанских школа јер је на једној дописници пробушио очи краљу, краљици и принчевима, а затим „тако оштећену дописницу истакао на видно место у учионици, да би је могли видети сви ученици”.⁴¹ Решеност власти да свим расположивим средствима сузбијају активности које су сматране антијугословенским илуструје и наређење Милана Сршкића, министра унутрашњих послова, који је у политичке сврхе искористио одредбу Финансијског закона којом је поручивано затварање једног броја школа „у интересу штедње”. С обзиром на то да су се у појединим местима средњошколци политички ангажовали и учествовали у демонстрацијама, наредио је да се баш у њима затворе средње школе. Рачунало се, наиме, да ће опасност од затварања школа утицати на родитеље да учине све како би спречили своју децу да узимају учешћа у акцијама против режима.⁴²

Страх српских политичких партија да ће диктатура компромитовати идеју националног и државног јединства у крајевима ван некадашње Србије,⁴³ показала се као оправдана. Мада је један део становништва гајио извесне симпатије према југословенској идеологији, мере којима је она наметана биле су

³⁹ АЈ, 63-22 поверљива архива.

⁴⁰ АЈ, 66-15-38, Пов. бр. 991 од 7. 11. 1935, (поверљива архива). Види и: АЈ, 66-11-31, Пов. бр. 25 972 од 26. 6. 1933, поверљива архива.

⁴¹ АЈ, 74 Двор Краљевине Југославије –12 – 23.

⁴² АЈ, 14 Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије – 26 – 68; Незаведено, без датума (вероватно са краја 1931. или почетка 1932).

⁴³ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature* (Beograd: Prosveta, 1969), 89.

омрзнуте.⁴⁴ Иако за само шест година ни у оптималним условима не би било могуће створити југословенску генерацију омладине, постигнути резултати били су у нескладу са уложеним напорима. Док су краљ и малобројна група његових политичких истомишљеника у југословенству видели једини пут за консолидацију политичких прилика и превладавање државне кризе, бројни незадовољници широм Југославије, а пре свега у Савској бановини, нову идеологију су изједначавали са „србијанском хегемонијом” и негирањем националних посебности. Идеја југословенства је тако компромитована, а југословенска мисао је била увучена „у вртлог унутрашње политике” и „изједначена са једним нарочитим режимом, и то личним режимом”.⁴⁵ Политички систем који је замислио краљ Александар није успео да надживи свога творца. И након шест година од завођења диктатуре, Краљевина се налазила у једнако тешкој, ако не и тежој, политичкој кризи него ли пре 6. јануара. Сепаратистички покрети су бујали, хрватско становништво се стало окретати не само против режима, него и против државе, југословенство је било омрзнуто, а Југословенска национална странка (ЈНС) се сама од себе распала.

Југословенство у новим условима. Стварање социјалистичких генерација омладине

„Ми настављамо револуцију у другом облику и историја ће ово оцени-ти као праву револуцију”, говорио је Милован Ђилас маја 1952. на састанку одржаном у ЦК Народне омладине Југославије. Схватање да оружана борба представља „предуслов” за потпуну друштвену трансформацију⁴⁶ обавезивало је југословенске власти да створе генерацију нове, социјалистичке омладине. Баш као и у међуратном периоду, веровало се да једино млади људи могу и морају да буду гарант стабилности новог режима и главни носиоци социјалистичке модернизације. Доктрина Комунистичке партије, али и искуство међуратне Југославије, пропаст интегралног југословенства, чињеница да је Други светски рат на територији Југославије истовремено био и грађански рат, представљали су само неке од главних разлога који су утицали на партијске челнике да не размишљају о стварању некакве јединствене југословенске нације, већ да се фокусирају на изградњу социјалистичког човека⁴⁷ и југословенског заједништва.

У социјализму „југословенство” је добило потпуно ново значење и нови смисао. „Ми у Југославији не стварамо границе које би раздвајале и значиле

⁴⁴ АЈ, ФО, 371 – 400 – 16 827; Извештај британског посланика у Београду од 12. 2. 1933.

⁴⁵ С. Јовановић, *Југословенска мисао у прошлости и будућности* (Београд: Слобода, 1939), 7.

⁴⁶ АЈ, 114-58, Стенографске белешке са састанка одржаног 12. маја 1952. у ЦК НОЈ по питању неких проблема у раду Народне омладине.

⁴⁷ Ivana Dobrivojević Tomić, „From Peasants to Builders of Socialism: The Mobilisation of Young Workers in Socialist Yugoslavia (1945–1965)”, *Europe-Asia Studies*, 7, (2022), 1150.

стварање novih држава”, говорио је Тито у Белој Цркви јула 1945, „него вршимо подјелу само зато да би се ријешило национално питање, које није било ријешено у старој Југославији, и да би народи могли да се потпуно развију и културно и политички изједначе. И то тако да нико на другом не врши притисак, а да у исто вријеме његов развитак и његов прогрес има позитиван утјецај на остале народе, на народе осталих федералних јединица. А сви ми заједно смо Југословени.”⁴⁸ Међутим, иако се југословенство Комунистичке партије идеолошки потпуно разликовало од интегралног југословенства, „било је једнако централизовано и још у мањој мери демократично” од југословенства развијаног 30-их година прошлог века. Национално питање је све до почетка 60-их година сматрано решеним,⁴⁹ а у документима се могло прочитати да се све већи број девојака и младића „осећа првенствено Југословенима”.⁵⁰ Мада је идеологија братства и јединства била та која је стављена у функцију превазилажења националних нетрпељивости испољених у Другом светском рату, јачања заједништва југословенских народа и стварања државе помирења,⁵¹ временом је начињен делимичан отклон и од ње, па се све више почело говорити о „југословенском социјалистичком патриотизму”⁵² који је први пут поменуо Милован Ћилас на Петом конгресу КПЈ (1948).⁵³ Иако је на Седмом конгресу (1958) одбачена идеја о „југословенској нацији”, а „југословенски патриотизам” дефинисан као „допуна демократске националне свести”, међу омладином, пре свега из градских средина, постајало је све раширеније уверење да је југословенски идентитет „прогресивнији” од националног, што је изазивало негодовање и критике партијских руководиљаца.⁵⁴ Еволуција погледа на национално питање је настављена током 60-их и 70-их, па је концепт братства и јединства замењен социјалистичким југословенством, да би нешто касније преовладао концепт заједништва народа и народности. Пад

⁴⁸ Govor Josipa Broza Tita u Beloj Crkvi 7. 7. 1945. Navedeno u celini prema: Dejan Jović, *Jugoslavija. Država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Kardeljeve Jugoslavije 1974–1990* (Zagreb: Prometej, 2003), 150.

⁴⁹ Dejan Jović, „Yugoslavism and Yugoslav Communism: From Tito to Kardelj”, u: *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918 – 1992*, urednik: Dejan Đokić (London: Hurst & Company, 2003), 164; 166–167.

⁵⁰ AJ, 114–72; О раду на васпитању омладине у духу југословенства (1955, вероватно). Слични резултати добијени су и у анкети југословенског омладинског листа *Младост* спроведеној у 26 највећих градова (1959) у којој је 3331 учесник старости од 18 до 25 година одговарао на питање: „Да ли се осећате пре свега Југословеном, или Македонцем, Словенцем итд.?” Predrag J. Marković, „Odnos Partije i Tita prema jugoslovenskom i nacionalnom identitetu”, u: *Identitet: Srbi i/ili Jugosloveni*, urednici: Svetlana Ljuboja, Predrag Marković, Laslo Sekelj, Mirjana Vasović (Beograd: Institut za evropske studije, 2001), 20.

⁵¹ I. Dobrivojević Tomić, n. đ., 1150.

⁵² D. Jović, „Yugoslavism and Yugoslav Communism”, 166.

⁵³ Tomaž Ivešić, „The Yugoslav National Idea Under Socialism: What Happens When a Soft Nation-Building Project Is Abandoned?”, *Nationalities Papers*, 1, (2021), 145.

⁵⁴ P. J. Marković, n. d, 20.

Ранковића и победа Кардеља означиће „фактичко (иако још не и ритуално) одустајање од концепта братства и јединства и етничког југословенског идентитета”, али и пораз Титовог схватања да ће у новој Југославији бити могуће створити „југословенско социјалистичко заједништво у коме националне посебности неће бити важне” и у коме ће се оне, са напретком социјалистичког система, временом изгубити.⁵⁵

Увиђајући да будућност социјализма и социјалистичке Југославије зависи од успеха у васпитавању нових генерација омладине, партијски челници и омладински руководиоци су веома рано испољили проактиван став, одбацујући спонтано и аутоматско социјалистичко васпитање.⁵⁶ Образовање је стављено у функцију идеолошког (пре)васпитавања, у складу са схватањем да је марксистичко-лењинистичко учење било могуће ширити „чак и кроз Буквар”.⁵⁷ Од основне школе до универзитета,⁵⁸ настава је више или мање, у зависности да ли се радило о друштвеним или природним наукама, идеологизована. Посебан значај у афирмисању новог система вредности и развијању југословенског патриотизма добила је национална група предмета – историја, књижевност и географија. О идеолошкој заслепљености, али и притисцима на наставнике, нарочито у првим послератним годинама, говори и податак да се у појединим школама, одмах после обраде лекција о Словенима прелазило на Други светски рат.⁵⁹ Како би се идеолошки рад појачао, школске 1952/1953. године ђаци основних и средњих школа, у већини југословенских република, добили су нов предмет – Друштвено-морално васпитање. Будући да уџбеници и наставни програми нису благовремено израђени,⁶⁰ наставници су ове часове користили углавном за решавање текућих проблема. Више ентузијазма за предмет нису показивали ни ученици који су га називали „социјалистичком веронауком” и говорили једни другима: „Досадан си као час моралног васпитања”.⁶¹

Иако су се наставни програми разликовали од републике до републике, ученицима је, током 50-их и 60-их година, требало пружити један корпус знања о Југославији као „државној и привредној целини”, али и о најважнијим догађајима и личностима из историје и културе јужнословенских народа.

⁵⁵ D. Jović, *Jugoslavija. Država koja je odumrla*, 135.

⁵⁶ AJ, 114-72, Улога и задаци Савеза омладине у развијању активности и друштвене одговорности младих људи у самоуправљању

⁵⁷ AJ, 114-58, Културно-просветно саветовање секретара главних одбора Народне омладине Југославије. Први састанак одржан 20. јула 1946. Стенографске белешке. Излагање Вицка Распора.

⁵⁸ Dragomir Bondžić, *Beogradski Univerzitet 1944–1952* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2003), 210–212.

⁵⁹ Sanja Petrović Todosijević, *Otećemo svetlost bućnom vodopadu. Reforma osnovnoškolskog sistema u Srbiji 1944–1959* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2018), 282.

⁶⁰ „Морално васпитање у школама”, *Борба*, 17. 1. 1953.

⁶¹ AJ, 114-59, Стенографске белешке са саветовања одржаног у Централном комитету Народне омладине Југославије 18. 1. 1957. по питању друштвеног управљања у школама, друштвено-моралног одгоја и неким економским проблемима ученика.

Мада се у настави веома рано испољила тенденција акцентовања републичких посебности, школске екскурзије и организована дописивања са ученицима из других република имали су за циљ да младе из различитих крајева државе повежу и приближе.⁶² Нова социјалистичка школа добила је задатак да васпита „човека богатог унутрашњег живота” „који воли своју земљу”, „поштује друге народе” и „смело и одважно мисли и ради”.⁶³ Требало је развијати „стваралачки однос младих према свом будућем позиву и према раду уопште”, „оспособити омладину за учешће у друштвеном животу земље” и „органима самоуправљања”, развијати дух братства и јединства, интернационализма и међународне солидарности.⁶⁴ За васпитно-идеолошки рад са младима коришћена је свака прилика, како у школи тако и изван ње. Предавања је требало да представљају само један сегмент образовања, будући да су ученици морали активно учествовати у „свакодневним кретањима друштва” – у свом разреду, школи и комуни.⁶⁵ Међутим, да васпитни циљеви нове социјалистичке школе нису увек били у довољној мери познати ни појединим наставницима, а ни директорима показала је једна усмена анкета коју су спровели сарадници Југословенског завода за проучавање школских и просветних питања.⁶⁶

Облици и методе развијања социјалистичке свести и неговања „духа револуције” били су мање или више суптилни, у зависности од вештине наставника или омладинских активиста. Дечја и омладинска литература и штампа,⁶⁷ радне акције, маршеви и логоровања,⁶⁸ обавезно служење војног рока, предузећа и курсеви за описмењавање и доквалификацију обилато су коришћени за обликовање и формирање нових социјалистичких генерација. На организованим излетима, путовањима и летовањима млади Југословени обилазили су, поред културно-историјских споменика, велика градилишта и „крупне објекте социјалистичке изградње”.⁶⁹ Уместо фактографског приступа у изучавању Другог светског рата и револуционарних промена које су га пратиле, омладински руководиоци су инсистирали на „усвајању револуције као класног процеса”, верујући да једино такав приступ има жељени

⁶² AJ, 114–72, О раду на васпитању омладине у духу југословенства (1955, вероватно).

⁶³ Branko Petranović, Ranko Končar, Radomir Radonjić, *Sednice Centralnog komiteta KPJ (1948 – 1952)* (Beograd: Komunist 1985), 295.

⁶⁴ Igor Duda, *Stvaranje socijalističkog čoveka. Hrvatsko društvo i ideologija jugoslovenskog socijalizma* (Zagreb: Srednja Europa 2017), 7.

⁶⁵ AJ, 114–353, Могућности спровођења идејно-политичког образовања у организацији Народне омладине у основној школи.

⁶⁶ AJ, 142/2 Социјалистички савез радног народа Југославије, 228, Неки проблеми школовања и васпитања омладине (1965).

⁶⁷ AJ, 114–73, Општи поглед на физиономију садашњих генерација омладине.

⁶⁸ Nikola Baković, *Brotherhood on the Move. Ritual Mobilities in the Second Yugoslavia* (Zagreb: Srednja Evropa, 2023), 146–148.

⁶⁹ AJ, 114–123, Стање и проблеми развоја омладинског туризма.

васпитни значај.⁷⁰ Циљ васпитно-идеолошког рада био је једноставан: девојке и младиће је требало припремити и „мобилисати” за друштвено-политичку активност и тако формирати „генерације самоуправљача” које ће револуцију настављати јачајући и унапређујући самоуправљање.⁷¹ Међутим, упркос свим напорима, ни образовни систем ни омладинска организација нису успевали да својом делатношћу обухвате све слојеве омладине. На седницама је критички оцењивано да је утицај „на широку масу омладине недовољан, несистематичан, кампањски” и да „као такав не задовољава”.⁷² Штавише, већа или мања идеологизација готово свих садржаја у појединим случајевима је изазивала контраефекат, стварајући замор и незаинтересованост омладине за политичка предавања.⁷³ Иако су популарна култура, западни, посебно амерички, филмови и илустрована штампа годинама окривљавани за „декаденцију”, „васпитну запуштеност” и недовољну друштвену активност омладине,⁷⁴ много већи проблем, из партијске визуре гледано, представљала је делатност Римокатоличке цркве, посебно у Хрватској, Херцеговини и Словенији. Религиозност становништва се одржавала, млади су похађали верску наставу⁷⁵ и мисе, а свештеници су настојали да омладину окупе стварајући могућности за забаву и разоноду. Организовани су бесплатни излети,⁷⁶ фудбалске утакмице и хорске секције,⁷⁷ куповани мотори,⁷⁸ набављани кинопројектори, а у оквиру цркве се, у појединим местима, налазила и добро опремљена дечја библиотека.⁷⁹ Иако активност клера није била усмерена против државе,⁸⁰ ширење религиозности и окупљање младића и девојака око Римокатоличке цркве

⁷⁰ АЈ, 114-379; О неким васпитним појавама код омладине. Материјал за III пленум ЦК Народне омладине Србије (децембар 1962).

⁷¹ АЈ, 114-72, Улога и задаци Савеза омладине у развијању активности и друштвене одговорности у самоуправљању.

⁷² АЈ, 114-349, Стенографски записник са састанка о политичком стању и идејним проблемима омладине у Хрватској одржан 12. 9. 1959.

⁷³ АЈ, 114-60, Стенографске белешке са састанка одржаног у ЦК НОЈ 5. 5. 1958. у вези са обиласком неких организација Народне омладине.

⁷⁴ АЈ, 114-99, Негативан утицај филма на омладину (1959); АЈ, 114-71; Стенографске белешке са седнице Комисије за културно-забавни живот и друштвену активност омладине (1964).

⁷⁵ АЈ, 114 – 71, Утицај религије на васпитање омладине (1959).

⁷⁶ АЈ, 114-71, Однос Народне омладине према активности верских заједница и утицају религије на омладину (1961).

⁷⁷ АЈ, 114-353, Систематски материјал о катехизацији и деловању појединих верских заједница и односу наших политичких фактора према њиховој активности (1960).

⁷⁸ АЈ, 114-71, Стенографске белешке ЦК Народне омладине Југославије о утицају религије на васпитање омладине одржан 24. 3. 1959.

⁷⁹ АЈ, 114-381, Извештај екипе ЦК Народне омладине Југославије о обиласку организације Народне омладине у срезovima Бачка Топола, Кикинда, Зрењанин и Нови Сад од 17. 11. 1959.

⁸⁰ АЈ, 114-353, Систематски материјал о катехизацији и деловању појединих верских заједница и односу наших политичких фактора према њиховој активности (1960).

отежавало је, а понекад и онемогућавало, потпуно прихватање и усвајање социјалистичког модела васпитања.

Очекивања од послератних генерација омладине била су велика. Поред „поштовања и дивљења” револуционарним активностима ратних генерација, од младих рођених у мирнодопско време се очекивало да буду свесни „да револуција није завршена”, већ да се она наставља „кроз борбу за изградњу социјализма”.⁸¹ Стицање знања и развијање „одговорног односа према раду” постао је основни политички задатак омладинске организације, али и сваког појединца. Могућности и амбиције младића и девојака су игнорисане, а нереални захтеви постављени пред прве генерације социјалистичке омладине свој пуни израз добиле су у паролу: „Добар омладинац – добар ученик”.⁸² Завидан успех у школи није, међутим, био једини критеријум за оцењивање личности социјалистичког омладинца. Политичка незаинтересованост и неангажованост младих није лако праштана, па се у извештајима могло прочитати да одличан ученик који не учествује у друштвеном животу „не заслужује” да га називају одликашем.⁸³ Популарност „изразито слабих” и недисциплинованих ученика који су били добри у фудбалу или боксу, посебно је забрињавала партијске делатнике, па су се, стога, чули и предлози да се њима онемогући чланство у градским спортским клубовима с обзиром на то да „врше негативан утицај на остале ученике”.⁸⁴ Ипак, највећа доза неповерења изражавана је према ученицима гимназија из грађанских слојева за које је констатовано да потцењују и омаловажавају рад омладинске организације и њених активиста, уносећи тиме међу осталу омладину „атмосферу пасивности и отпора према организованом раду у школи”.⁸⁵

И поред традиционалне поделе на средњошколску, студентску, радничку и сеоску омладину, која је представљала обавезан део званичних извештаја, у свакодневном животу као да је заборављено да југословенска младеж ни по социјалној, ни по регионалној припадности не сачињава хомогену групу. Иако је, без репрезентативне социолошке анализе било немогуће говорити о некаквим карактеристикама генерација младих у доби од 14 до 25 година, у рефератима, анализама и извештајима Савеза комуниста, Народне омладине и Социјалистичког савеза вршена су поређења генерација које су се формирале одрастајући у мирнодопским приликама са онима које су изнеле рат. Да са „омладином није ружичаста ситуација” веровао је и Тито.⁸⁶ У

⁸¹ I. Dobrivojević Tomić, *n. d.*, 1150.

⁸² AJ, 114-61, Савез омладине и заједнице ученика у борби за побољшање резултата и односа омладине према раду и школама (6-7. 1. 1964).

⁸³ AJ, 114-99, Средњошколско саветовање од 11-12. 9. 1959.

⁸⁴ AJ, 114-61, Савез омладине и заједнице ученика у борби за побољшање резултата и односа омладине према раду и школама (6-7. 1. 1964).

⁸⁵ AJ, 114 -72, Материјал о неким проблемима омладине.

⁸⁶ AJ, КПР II – 3 - а -1/ 12, Излагање Тита на VI Пленуму ЦК СКЈ одржаном 13-14. 3. 1956.

сличном тону говорили су просветни радници и педагози, а исувише критична била је и штампа. Паушалне и генерализоване оцене сводиле су се на констатације да млади „не поседују ону револуционарност и борбеност” коју су имали млади током рата. Чуле су се и веома оштре осуде у којима је навођено да тек стасале девојке и младићи „више немају животних идеала”, „да све више тону у бесперспективност”, „да се олако одају јевтиној забави, утицају шунд литературе и подражавању вестерн јунака”, „да имају лако-мислен однос према раду” и својим обавезама, „односно да ни изблиза не личе” на ратне и послератне генерације.⁸⁷ Уље на ватру доливала је штампа која је несразмерно много пажње посвећивала ситним ексцесима и криминалу малолетника. Створена је тако атмосфера у којој су бројни партијски и омладински руководиоци сматрали да је њихова основна дужност „спашавање омладине од лоших утицаја”.⁸⁸

Иако се временом престало са поређењем предратних и послератних генерација младих, испоставило се да ни одмакла модернизација током 60-их година није довела до потпуне промене појединих ставова и мишљења о омладини. Штампа је нашироко писала о профилу младе генерације на основу на брзину организованих анкета,⁸⁹ судови о младићима и девојкама доношени су на основу тренутних утисака,⁹⁰ радне акције су глорификоване, а учешће на њима је представљано као основна дужност и главни допринос младих.⁹¹ Штавише, рат и ратно искуство које је обележило предратне генерације доприносили су продубљивању генерацијског јаза будући да су одрасли, готово по правилу, полазили од премисе да је њима 1941. године све било далеко теже.⁹² Стога је и због „најситнијих ексцеса међу младима” један део грађана био спреман да зове милицију. Нису се боље сналазили ни наставници, који су, не разумевајући довољно нова интересовања омладине, олако доносили гневне судове о читавој генерацији.⁹³

Резултатима школског система у формирању и васпитавању генерација омладине у социјалистичком духу власти су могле бити делимично задовољне. Образовање је постало доступније, а број младих обухваћен наставом

⁸⁷ АЈ, 114-72, О неким проблемима васпитања омладине.

⁸⁸ АЈ, 114-73, Општи поглед на физиономију садашњих генерација омладине.

⁸⁹ АЈ, 114-345, Стенографски записник са VI конгреса НО Хрватске (26. 2. 1962); Реферат Срећка Бијелића.

⁹⁰ АЈ, 114-61, Стенографске белешке са састанка групе за омладину одржаног 20. 6. 1964. Излагање Српка Булића.

⁹¹ АЈ, 114 – 61, Стенографске белешке о проблемима омладине и штампе одржаног 20. 1. 1964. излагање Веље Томановића.

⁹² АЈ, 114– 93, Записник са опћинског саветовања о ангажирању омладине у решавању производно-економских питања одржаног дне 6. маја 1963. у просторијама Сав. омладине Југославије опћинског комитета „Максимир”, Загреб, Шварцова 18. Излагање Душка Војводића.

⁹³ АЈ, 114-379, Нека питања васпитања младих и задаци Народне омладине. Уводна реч за III пленум ЦК Народне омладине Србије (1963).

већи. Међутим, у заосталим, руралним регионима, међу децом основношколског узраста, и почетком 60-их година, било је много неписмених.⁹⁴ Забрињавајући тренд неуписивања девојчица у школу,⁹⁵ али и масовни случајеви напуштања школовања пре завршеног осмог разреда,⁹⁶ утицали су на то да просечан образовни ниво младих буде незадовољавајући. Штавише, и они младићи и девојке који су желели да наставе школовање нису увек били у прилици, с обзиром на то да је мрежа средњих школа у најсиромашнијим републикама била недовољно развијена.⁹⁷ И поред идеологизације и политизације наставних садржаја, незаинтересованост једног дела младића и девојака за политичка збивања била је упадљива. Многи ученици завршних разреда новосадских средњих школа нису знали шта је Резолуција Информбироа. Ништа боље обавештени нису ни њихови вршњаци, иначе ђаци петог разреда Учитељске школе. Неки од њих су сматрали да је Београдску декларацију потписао Никола Пашић пре Првог светског рата, а други веровали да је председник СССР-а Стаљин, а Кине Хо Ши Мин (1959).⁹⁸ Сличан степен необавештености, односно (не)успех идеолошко-васпитног рада са младима, откривали су подаци добијени на основу неколико недовољно репрезентативних, али ипак индикативних, анкета спроведених међу регрутима ЈНА. Име заједничке државе није умело да наведе чак 27% младића, док је број република, време трајања Другог светског рата на територији Југославије и имена председника републичких скупштина представљало непознаницу за читавих 40% регрута (1955).⁹⁹ Подаци Управе за морално-политичко васпитање прикупљени кроз анкете (1957, 1958, 1959) и разговор са преко 900 регрута (1959) потврђивали су да знатан део младића стасалих за војску не поседује ни најосновнија знања о друштвеном уређењу, политичкој оријентацији Југославије и о улози СКЈ и ССРНЈ у друштву. Размере незнања најбоље су се огледале у тврдњама да су земљу 1941. године окупирали „ушаше и четници”, „Турци”, „Црногорци” и „Македонци”, односно да је југословенско

⁹⁴ АЈ, 114-337, Савез омладине и друге организације које окупљају омладину (Материјал са састанка групе која ради на изучавању питања и проблема из области односа Савеза комуниста и других друштвено-политичких организација), 2. 11. 1964.

⁹⁵ АЈ, 114-123, Информација. Саветовање о школовању, запошљавању и друштвеној активности женске омладине (1962).

⁹⁶ АЈ, 114-71, Образовање, стручно оспособљавање и васпитање омладине.

⁹⁷ АЈ, 114-337, Савез омладине и друге организације које окупљају омладину (Материјал са састанка групе која ради на изучавању питања и проблема из области односа Савеза комуниста и других друштвено-политичких организација), 2. 11. 1964.

⁹⁸ АЈ, 114-381, Извештај екипе ЦК Народне омладине Југославије о обиласку организације Народне омладине у срезovima Бачка Топола, Кикинда, Зрењанин и Нови Сад од 17. 11. 1959.

⁹⁹ АЈ, 114 – 112, Нека питања из рада на морално-политичком васпитању и просвећивању војника у ЈНА.

друштвено уређење „феудално” и „произвођачко”.¹⁰⁰ Међутим, управо због нивоа општег знања, а у неким случајевима и слабе писмености, али и непознавања српско-хрватског језика, Армија је за многе била прво место на којем су „систематски упознавани са новом Југославијом”.¹⁰¹

Титова оцена да процес „стапања свих наших националности у једну монолитну целину на бази социјалистичке изградње... последњих година стагнира”, а да читав школски систем, уместо да такав развој подстиче, заправо доприноси укореењивању националних осећања и тежњи (1956)¹⁰² потврђивала је да је он лично све до краја 50-их гајио извесне наде да ће доћи до „некаквог стапања југословенских народа”.¹⁰³ Развој школског система ишао је, међутим, у другом правцу. Почетна настојања да се на основу јединствених југословенских основа створе слични републички наставни програми временом су напуштена, па је свака република формулисала сопствене, што је довело до повећања разлика у курикулумима.¹⁰⁴ Иако је на основу спроведених анкета закључивано да средњошколци „позитивно гледају на стварности”, а Јосипа Броза Тита највише цене као личност (1964), истраживање у основним школама је показало да се југословенска свест, под којом је подразумевана свест о припадности социјалистичкој Југославији, формирала далеко спорије од националне свести, која је до петнаесте године већ била изграђена. Поменуто истраживање, које је на захтев Савета за васпитање деце Југославија обавила група психолога са факултета у Београду, Загребу и Љубљани предочило је да ученици основних школа ипак немају довољна знања о Југославији. Непознавање других република и народа најјасније се огледало у чињеници да један број ђака није разликовао националну и регионалну припадност, односно да је Шумадинце и Босанце сматрао народима.¹⁰⁵ Разлози оваквог стања донекле су личили на оне виђене у Краљевини Југославији. Настава националних предмета, попут историје и књижевности, била је махом оријентисана на изучавање садржаја битних за прошлост и културу одређеног народа, док су слични процеси који су обележили развој других региона углавном површно изучавани или заобилажени.¹⁰⁶ У прилог тези да се радило о суштинским а не симболичким разликама у школским програмима испољеним већ током 50-их година говори и чињеница да су се

¹⁰⁰ АЈ, 114-112, Политичко васпитање омладинаца у ЈНА и сарадња јединица ЈНА и организације НОЈ-а (мај 1959).

¹⁰¹ АЈ, 114-112, Нека питања из рада на морално-политичком васпитању и просвећивању војника у ЈНА.

¹⁰² АЈ, 837, КПП II – 2 / 105, Пријем представника матураната средњих школа из Београда (12. 7. 1956).

¹⁰³ Р. Ј. Marković, *n. d.*, 40.

¹⁰⁴ АЈ, 142/II – 228, Неки проблеми школовања и васпитања омладине (1965).

¹⁰⁵ АЈ, 114-61, Улога школе у марксистичком образовању и васпитању ученика (12. 5. 1964).

¹⁰⁶ АЈ, 114-72, О актуелним задацима СОЈ у социјалистичком васпитању младе генерације.

ученици по правилу суочавали са мањим или већим проблемима уколико су била принуђена да школовање наставе у другој републици.¹⁰⁷ Непостојање заједничких уџбеника, наставних програма и смерница у интерпретацији појединих догађаја успоравали су стварање осећаја заједничке припадности.¹⁰⁸ Испоставило се, тако, да ни коренита основношколска реформа, нити радикалне политичке и економске промене, а ни технички и технолошки напредак не могу у потпуности отклонити извесна ограничења образовног система и осигурати несметано формирање југословенске социјалистичке свести. Проблеми који су постали видљиви већ 50-их година додатно су усложњени током 60-их када је Кардељево размишљање да „наша федерација не може бити оквир за неку нову југословенску нацију” (1962), иако је на почетку наилазило на неодобравање, на крају преовладало. Даљи политички развој, усвајање Кардељевог концепта започетог током уставне дебате (1967–1974) и отклон од идеологије братства–јединства, довешће до дефинисања Југославије као „примарно идеолошког, а не етничког пројекта”, а затим и до постепеног слабљења државе.¹⁰⁹

Радне акције: полигон за ширење братства и јединства и развијање „култа рада”

„Од битног је значаја за радно васпитање”, може се прочитати у припремном материјалу за Трећи пленум ЦК Народне омладине Србије, „да се култ рада, и то у конкретном радном процесу афирмише у схватањима”, да се развије „позитиван став према послу и према радној обавези”. Глорификовање физичког напора и прегалаштва довело је до стварања једне нове „културе рада”, која је морала почивати на „ангажованом односу”, „стваралачкој заинтересованости”, „радозналости за нова открића” и „љубави за позив”.¹¹⁰ Оваква дефиниција рада и његовог значаја ефектно је сублимирала све тежње југословенског партијског руководства у социјалистичком васпитању младих. Рад је представљао логични наставак револуције и борбе за изградњу социјализма, па је стварање култа рада, у првим послератним годинама, осим практичног, имало и своје идеолошко оправдање. Хроничан мањак радне снаге, узроковане брзим темпом социјалистичке изградње, ниским стручним нивоом радника, лошом организацијом и slabом механизованошћу производње, надокнађиван је омладинским радом. „Радне акције,

¹⁰⁷ АЈ, 114-104, Извод из стенографских белешки саветовања на тему развијања југословенског социјалистичког патриотизма одржаног 14. 6. 1963. у Савету за васпитање и бригу о децу СР Србије.

¹⁰⁸ АЈ, 114-72, О актуелним задацима СОЈ у социјалистичком васпитању младе генерације.

¹⁰⁹ D. Jović, „Yugoslavism and Yugoslav Communism”, 158; 168–171.

¹¹⁰ АЈ, 114-379, О неким васпитним појавама код омладине. Материјал за III пленум ЦК Народне омладине Србије (децембар 1962).

пруга Брчко–Бановићи, ударници, стахановци, дириговани ритам...”, сликовито је описивао Миодраг Протић атмосферу занесености у којој је стварано ново друштво и читав један нови свет, „сликари на радилиштима и стазама револуције. Писци... Крлежа на прузи, Андрић у руднику! Идеологија колективног рада”.¹¹¹

Корист од ангажовања младих била је, већ на први поглед, очигледна – радило се бесплатно, а акције су представљале идеалну прилику да се код девојака и младића развија „социјалистички однос према раду”.¹¹² Међутим, далеко важнија била је њихова кохезивна функција. Заједнички физички напор требало је да развије колективни дух, створи осећање заједничке припадности и солидарности. Повезивање младића и девојака из различитих региона и различитих друштвених слојева, стварање, макар и привремено, неке врсте заједничког идентитета који је требало да омогући превладавање разлика које су међу њима морале постојати, било је оно што је, према партијском веровању, чинило радне акције „школом социјалистичког васпитања”.¹¹³ Организовање омладинских бригада је, стога, почело одмах по ослобођењу. Млади из свих крајева Југославије, што добровољно што принудно, ангажовани су на најважнијим радовима – берби кукуруза, сетви, сечи дрва и поправци порушених објеката и пруга. На радове су слати и средњошколци, а од почетка прве радне акције (1946) до привременог престанка њиховог организовања (1952), младићи и девојке су изградили 11 пруга, ауто-пут и велики број фабрика и хидроцентрала. Према званичним подацима, за седам година на градилиштима широм Југославије било је ангажовано нешто преко милион младих који су, у просеку, радили по два месеца. Велики ентузијазам, присутан у првим месецима обнове земље, лагано је сплашњавао, па многи на акције нису ишли ни радо, ни добровољно. Напуштање породице и редовних обавеза, тежак физички рад, лоши услови живота у бригадама, али и гласине да акције представљају војну обуку после које ће се ићи у рат, представљали су само неке од мотива који су одвраћали младе од „добровољних” радова. Штавише, иако се непрестано истицало да се корист од радних акција „не може гледати само кроз динар”, већ и кроз њихов „морално-васпитни значај” у „формирању лика наше социјалистичке омладине”, показало се да је масовно мобилисање омладине резултирало лошим квалитетом изведених радова.¹¹⁴

Крах привредне политике оличене у Првом петогодишњем плану, делимична деетатизација економије и либерализација друштва довели су до привременог обустављања организовања радних акција (1952). Економски заокрет (1955), релативна консолидација финансијских прилика у земљи и доношење Другог петогодишњег плана (1957), који је требало да исправи

¹¹¹ Миодраг Б. Протић, *Нојева барка* (Београд: Српска књижевна задруга, 1992), 276–277.

¹¹² I. Dobrivojević Tomić, *n. d.*, 1152–1153.

¹¹³ AJ, 114–124, Васпитни утицај добровољног физичког рада омладине.

¹¹⁴ I. Dobrivojević Tomić, *n. d.*, 1152–1153.

аномалије настале у периоду 1947–1957,¹¹⁵ утицали су на то да стара идеја о организовању радних акција оживи. На Шестом пленуму (март 1956) тражено је веће ангажовање на „политичком активирању омладине”¹¹⁶ и констатовано да од укидања радних акција нису нађене „друге форме” погодне за рад са младима.¹¹⁷ Свега неколико месеци касније, на састанку са представницима матураната београдских средњих школа, Тито је поновио да је неопходно што пре кренути са организацијом радних акција. „Код њих није толико битна економска, колико морално-политичка страна”, констатовао је, истичући да је у вакууму који је настао после њиховог укидања дошло до извесног „удаљавања омладине” будући да није било прилике да се млади „заједнички васпитавају”.¹¹⁸

Мада су економисти све чешће и све отвореније упозоравали да омладински рад много више кошта него што вреди, будући да су девојке и младићи мање стручни и мање продуктивни него ли професионални радници, власти од организовања акција нису одустајале. Да напуштање совјетског привредног и друштвеног модела није подразумевало и напуштање схватања о важности радног и друштвеног ангажовања омладине, потврдиле су и Титове речи на митингу у Новом Месту, организованом поводом отварања деонице ауто-пута у новембру 1958. године. „Овакви објекти, аутостраде и други”, истакао је, „важни су за нашу социјалистичку земљу, и из економских и других разлога, али је исто тако важно и то што се на њима стварају нови људи, важно је да ти људи схвате и да разумију шта значи братство и јединство, шта значи наша социјалистичка земља, и какав треба да буде лик наших нових људи”.¹¹⁹ Слогани: „Ми градимо пругу, пруга гради нас” и „Тито, Партија, омладина, акција” ефектно су наглашавали значај омладинског рада и идеолошког обликовања свести младића и девојака. Васпитни ефекти радних акција, попут ширења братства и јединства, упознавања омладине из различитих крајева, стварање радних навика и приближавање тековина модерног живота младима из неразвијених руралних региона представљали су само неке од позитивних аспеката који су радо и често истицани.

Упркос дискурсу о важности ОРА, који је више-мање остао непромењен, друштвене околности у којима је, после неколико година паузе, 1958. организована акција са циљем изградње деонице ауто-пута Братство–Јединство, биле су у многоме другачије. Главну реч у изградњи имала су предузећа, док

¹¹⁵ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije. Problemi, teorije, ostvarenja, propusti* (Београд: Институт економских наука, 1970), 29.

¹¹⁶ АЈ, А ЦК СКЈ, I / VII -k1/ 15, Реферат Тита о Народној омладини поднет на VII конгресу 22. 4. 1958.

¹¹⁷ АЈ, АЦ СКЈ, II / 14, Стенографске белешке са VI пленума ЦК СКЈ одржаног 13–14. 3. 1956.

¹¹⁸ АЈ, 837, КПР II – 2 / 105, Пријем представника матураната средњих школа из Београда (12. 7. 1956).

¹¹⁹ „Морамо уложити све своје снаге да остваримо што можемо за садашње и будуће генерације”, *Борба*, 24. 11. 1958.

је ангажована омладина представљала неку врсту гаранта да ће радови напредовати жељеним темпом, с обзиром на то да су неквалификовани радници са села у јеку пољопривредних радова напуштали градилишта и одлазили кућама да обрађују њиве. Међутим, и у измењеним друштвеним околностима, старе навике и праксе тешко су одумирале. Бригаде су и почетком 60-их година биле устројене по полувојничком принципу, са доста елемената милитаризма.¹²⁰ Иако су културно-забавни садржаји постајали разноврснији и бројнији, предавања, дискусије, организована слушања радио-емисија, читање штампе представљали су важан део свакодневнице у бригадама,¹²¹ а омладинци који су дошли на радну акцију 1962. године добили су на поклон преднацрт Устава.¹²²

Идеолошко-политички рад организован је према минималном програму који је за савезне акције састављао Централни комитет Народне омладине Југославије. Најчешће су организована предавања, а програми намењени младима из села и из града су се разликовали. Сеоске бригаде обрађивале су шест обавезних тема, а средњошколске и студентске три. Свака бригада је добијала и посебан програм среског или окружног комитета прилагођен проблемима средине из које су девојке и младићи дошли. Коначно, према потреби, Главни штаб, односно руководство у насељу, могао је изабрати још неку тему коју је требало обрадити.¹²³ Млади су упознавани са друштвено-политичким приликама у земљи, спољном политиком Југославије, задацима Народне омладине и Савеза комуниста, самоуправљањем, перспективом пољопривреде и слично.¹²⁴ Фаворизовање идеолошко-васпитног момента на рачун економског постало је евидентно, па се чак и у јавности говорило да прост физички рад не може бити васпитан.¹²⁵ Занемаривање економске исплативости омладинских радних акција доводило је и до радикалних предлога, а на једном од састанака се могло чути да на ауто-путу треба ангажовати омладину, чак и ако би то значило да предузећа у одређеним ситуацијама не користе механизацију.

Отворених притисака на младе, какви су виђани широм Југославије до 1952. године, више готово да није било. Дешавало се још, по селима, да се омладинци за акције „убеђују” претњама, да се родитељи супротстављају одласку деце на социјалистичка радилишта и да се на рад шаље омладина млађа од 17 година, али је већина младих на акције долазила добровољно. Мотиви за учествовање у омладинским бригадама били су различити. Неки су одлазили из ентузијазма, жеље за дружењем и слободнијим понашањем, други из жеље за друштвеним

¹²⁰ I. Dobrivojević Tomić, *n. d.*, 1158–1159.

¹²¹ AJ, 114–124, Идеолошко-политички рад и друштвено-забавне активности на овогодишњој Савезној омладинској радној акцији.

¹²² AJ, 114 – 184, Изградња ауто-пута од Параћина до Осипаонице у 1962. години.

¹²³ AJ, 114–124, Нека актуелна питања у вези са организовањем омладинских радних акција.

¹²⁴ AJ, 114–124, Идеолошко-политички рад и друштвено-забавне активности на овогодишњој Савезној омладинској радној акцији.

¹²⁵ AJ, 114–125, Стенографске белешке са саветовања ЦК Савеза омладине Југославије о радним акцијама одржаног 20. марта 1965.

признањем, док су се многи надали да ће у бригади завршити неки курс и потом се запослити у индустрији. Иако су у званичним извештајима редовно анализиране тзв. „негативне појаве” међу младима, попут ситних крађа, опијања, слободнијих односа између младића и девојака, појаве проституције и илегалног бежања преко границе, локалне власти су, у нади да ће успети да их (идеолошки) преваспитају, на акције слале и ситне лопове, авантуристе ухваћене у покушају бегу у иностранство, али и младе који су већ били у затвору. Васпитни ефекат и могућност ресоцијализације нису међутим били једини мотиви за слање проблематичних омладинаца на радне акције.¹²⁶ Понекад се ишло и линијом мањег отпора, па су појединци чије је понашање задавало главобољу милицији и локалним властима, намерно, макар накратко, уклањани из средина у којима су правили проблеме.¹²⁷

Половином 60-их било је евидентно да интересовање младића и девојака за учешће на радним акцијама опада, посебно код студената и младих са села. И код Народне омладине, као организатора, дошло је до релативног замора, па су радне акције све чешће организоване на брзину и у последњем тренутку. Методе агитације за учешће на радним акцијама су, ипак, годинама остајале непромењене. Младима је обећавано више него што је могло бити испуњено, а по срезовима су лепљени плакати који су обећавали курсеве за келнере, шустере, бријаче и кобасичаре.¹²⁸ Мере није имала ни штампа која је, уз позиве за учешће, објављивала фотографије бригадирки у купаћим костимима.¹²⁹ Ситуацију су додатно компликовали смањивање улоге Федерације у општем инвестирању,¹³⁰ као и нерегулисани односи између инвеститора, извођача радова и акцијаша. Многа предузећа ангажована на изградњи објеката покушала су да ангажовање младих искористе као могућност за вршење притиска за пробијање инвестиционих планова и непотребно набављање опреме. Штавише, омладински руководиоци нису били задовољни ни васпитним ефектом акција, констатујући да су резултати идеолошко-политичког рада понекад „сумњиве природе”.¹³¹

Да је после изградње деоница ауто-пута Братство–Јединство, рада на градњи Јадранске магистрале и обнови Скопља време за изванредан предах, дало се наслутити и из Резолуције VIII конгреса, у којој је наглашено да акције убудуће треба „развијати у складу са друштвено-економским приликама”.¹³² Све израженија деатизација економског система, уз нагомилане финансијске тешкоће које неће

¹²⁶ I. Dobrovojević Tomić, *n. d.*, 1159–1160.

¹²⁷ Reana Senjković, *Svaki dan pobjeda: kultura omladinskih radnih akcija* (Zagreb: Srednja Europa, 2016), 182–183.

¹²⁸ AJ, 114-124, Како су организоване радне акције у Југославији.

¹²⁹ AJ, 114-125, Савез омладине и актуелна питања радних акција.

¹³⁰ AJ, 114-125, Стенографске белешке са саветовања ЦК Савеза омладине Југославије о омладинским радним акцијама (20.3.1965).

¹³¹ AJ, КПР, II – 3 – д – 2/27, Информација о проблему организовања омладинских радних акција (17. 3. 1965).

¹³² AJ, 114-124, Забелешка о неким питањима у вези са даљим организовањем омладинских радних акција (15. 1. 1965).

бити разрешене ни привредном реформом која је увелико припремана, утицала је на то да размишљања о превазиђености радних акција постану присутнија. Иако овакви ставови нису били доминантни, доприносили су стварању атмосфере у којој су идеје „о потреби одлучнијег заокрета” и изналажења „еластичнијих форми радног окупљања” имале све више одјека.¹³³ Чињеница да је за изградњу деонице Јадранске магистрале од Колашина до Бијелог Поља (1964) утрошено чак 30% више средстава него што је планирано сигурно је утицала на Савезно извршно веће да Савезу омладине Југославије одговори да „нема услова” за организовање савезне радне акције (1965, 1966).¹³⁴ Међутим, да се ради само о краткотрајном предаху, а не о потпуном напуштању погледа на васпитне ефекте добровољног рада, биће јасно већ у другој половини 1967. године. Најава да ће југословенска акција Нови Београд 1968, у трајању од пет година, показати да добровољни рад није тако скуп „како се обично мисли”¹³⁵ наговестила је да се од организовања омладинских бригада не одустаје.¹³⁶ За даље развијање „корисне дугогодишње традиције радних акција” заложио се и Тито на VIII конгресу Савеза омладине Југославије, неколико месеци касније.¹³⁷ Акцијама је тако удахнут нови живот, па су оне током 70-их и 80-их година масовно организоване. Показало се тако да су, упркос крупним политичким променама и заостравању унутрашње кризе, радне акције, све до распада државе, „остале чврст идеолошки концепт и једно од најважнијих средстава у идеолошкој конструкцији југословенске омладине”.¹³⁸

* * *

Покушаји стварања југословенских генерација омладине, прво у етничком и националном, а потом у идеолошком и наднационалном смислу, обележили су готово шездесет година постојања југословенске државе. Економска неразвијеност, недовољна просвећеност и слаба покретљивост становништва онемогућавали су, у међуратном периоду, упознавање јужнословенских народа и изградњу заједничког југословенског идентитета. Репресивне мере којима је интегрално југословенство наметано стварале су контраефекат, додатно учвршћивале већ изграђену националну свест и компликовале ионако сложене политичке прилике. Стварање заједничког идентитета младих у социјалистичкој Југославији било је, међутим, нешто успешније. Образовни систем, масовни медији, популарна

¹³³ AJ, 114-125; Савез омладине и актуелна питања радних акција

¹³⁴ „Молба за добровољни рад”, *Борба*, 20. 9. 1966.

¹³⁵ „Омладина поново у Новом Београду. Шта ће градити бригаде”, *Борба*, 23. 9. 1967.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ „Самоуправљање омогућава активније учешће и већи допринос младих целокупном друштвеном животу. Говор председника Јосипа Броза Тита делегатима омладинског конгреса”, *Борба*, 11. 2. 1968.

¹³⁸ Dragan Popović, „Youth Labour Action (Omladinska radna akcija, ORA) as Ideological Holiday-Making”, u: Hannes Grandits & Karin Taylor, *Yugoslavia's Sunny Side. A History of Tourism in Socialism (1950s 1980s)* (Budapest, Central European University Press: 2010), 299.

култура, али и радне акције и све популарнија летовања у организацији Феријалног савеза, успели су да утичу на формирање првих генерација југословенске омладине, разуме се, у грађанском, а не у етничком смислу. Показаће се, међутим, да је слом државе значио и готово потпуни крах заједничког идентитета младих. Ипак, трагови некадашњег југословенског идентитета, пре свега у популарној култури, успели су да надживе Југославију и остану видљиви и читавих тридесет година по њеном распаду.